

Te whai hua, kia ora? Te whai tāke, kia tika!

Kaupapa 4: Te Tātari GST!

“Ngā Kaupapa Tāke”

Ingoa:

Inland Revenue
Te Tari Taake

Te whai hua - kia ora!

sorted
in Schools

Te Rārangi Kaupapa

03 He Mihi

05 He Kupu Whakataki

06 Wāhanga 1

He aha te rawa me te ratonga?

10 Wāhanga 2

Ka pēhea te whakahaeretia o te GST?

17 Wāhanga 3

Ka pēhea te utu me te kohi i te GST?

28 He Ngohe Aromatawai Tāke

Kaupapa 4 - Te Tātari GST!

Nau mai ki te kaupapa e kīia nei, ko Te Tātari GST!

Ko te tikanga o te GST, ko te 'Goods and Services Tax'. He tāke tēnei ka āpitihia atu ki ngā rawa me ngā ratonga, tae atu rā ki ngā mea ka hokona i te ipurangi i tāwāhi.

Ka utu te kaihoko i te GST (15%) i ngā tauwhitinga katoa, ā, kāore pea i te mōhio e pēnātia ana. Whakaarohia tēnei utu ka hoko ana koe i tētahi mea.

Arā, ka utu koe i te 15% GST. Whakaarohia tēnei utu ka hoko ana koe i tētahi mea.

I tēnei kaupapa, ka tūhuratia:

- **Wāhanga 1:** He aha te rawa me te ratonga?
- **Wāhanga 2:** Ka pēhea te whakahaeretia o te GST?
- **Wāhanga 3:** Ka pēhea te utu me te kōhi GST?

Ka tautoko tēnei kaupapa i a koe ki ngā mea e whai ake nei:

Ngā Hononga ki Te Whare Tapa Whā

Ka tautohu i te hāngai pea o ētahi ariā tāke, o ētahi māramatanga tāke ki Te Whare Tapa Whā.

Hei Mahi

Ētahi mahi hei tautoko i tō tūhura i te pūnaha tāke, me te ara i whāia ki te whakatau i te whakapaunga o te ngā tāke.

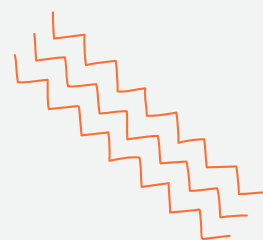
He Ngohe Aromatawai Tāke

Ka whiriwhiri koe i tētahi mahi hei whakaatu i tō māramatanga ki te pūnaha tāke i Aotearoa.

He Tikanga Tāke

He mahere paearu kounga hei aromatawai i ō whāinga.

He Kupu Whakataki

Ka tautoko te kaupapa nei ki te whakawhanake i tō mōhio ki te āhua o te whakahaeretia o te GST i Aotearoa.

Ngā hua ako

Ka oti ana i a koe te kaupapa nei, ka taea e koe te:

- ✓ whakaahua te rerekētanga o ngā rawa me ngā ratonga
- ✓ whakamārama te GST
- ✓ whakaahua te rerekētanga o te tāke hokohoko (GST-inclusive) me te tāke hokohoko kore (GST-exclusive)
- ✓ whakamārama ngā ara e utua ai, e kohia ai hoki te GST.

Te paearu angitu

Hei te mutunga o tēnei kaupapa, ka whiriwhiri koe i tētahi ngohe hei aromatawai māu, nō reira, he mea nui kia oti i a koe ngā wāhanga katoa o te pukapuka nei. Hei tautoko hoki i tō ako, me oti i a koe 'Te Hāngai ki Te Whare Tapa Whā', otirā, ngā mahi katoa kia pai ai tō whakaatu i tō mārama ki te kaupapa o 'Te Tātari GST'.

E puta ai tō ihu, me:

- ✓ tautohu, me whakamahi tika hoki koe i ngā kupu matua
- ✓ whakamahi tātaimai ki te tāpiri i te GST ki ngā rawa me ngā ratonga
- ✓ whakamahi tātaimai ki te tango i te GST i te utu kaihoko
- ✓ pānui, me whakamāori hoki i tētahi hoahoa rerenga GST
- ✓ waihanga hoahoa rerenga mai i te 'kaiwhakaputa ki te kiritaki'
- ✓ uru, me pānui hoki i ngā pārongo GST kei te paetukutuku a Te Tari Taake.

Wāhanga 1

He aha te rawa me te ratonga?

Ko ngā rawa, ko ngā mea ka hokona e koe, pēnei i ngā kākahu, i ngā taputapu, tae atu ki ētahi mea nui pēnei i te rorohiko, i te motokā, i te pouaka mātao rānei. Ko ngā ratonga, ko ngā mahi a tētahi atu tangata ka hokona e koe, pēnei i te tākuta niho, i te kaikuti makawe, i te kaiwhakapaipai whare rānei.

He aha te GST?

He momo tāke te GST ka āpitihia ki te nuinga o ngā rawa me ngā ratonga ka hokona i Aotearoa. Ko te nui o te GST, ko te 15% o te utu o te rawa, o te ratonga rānei ka hokona e te tangata. Ka hoko taonga ana koe i te toa, kua āpiti kētia te GST ki te utu, ā, ka tukuna tēnei tāke ki Te Tari Taake. Mehemea he pakihi tāu kua rēhita ki IRD, e whakaaetia ana kia kerēme koe i te GST o ngā rawa me ngā ratonga kua hokona mai, ka āpiti ai i te GST ki ngā rawa ka hokona atu.

Mō ētahi anō whakamārama mō te GST, mātakina te ataata nei:

Te Tāke Hokohoko

Hei mahi 1 - Te GST

I kōkūhuna te GST ki Aotearoa i te tau 1986.

1) I te taha o tō whānau, o ō hoa rānei, rangahaua ngā kōrero niupepa reo Pākehā kia pānuihia ngā kōrero mō te kōkūhutanga o te GST i Aotearoa.

- Ka mana te ture GST
- Te tīmatanga o te GST me ngā panonitanga ahumoni

2) Ka mutu ana te rangahau i ngā kōrero, matapakina ngā take e whai ake nei:

- Ki ō whakaaro, he aha i kōkūhuna ai te tāke GST?

.....

.....

.....

.....

- Ki ō whakaaro, he aha i nui ai ngā panonitanga ki ngā whānau?

.....

.....

.....

.....

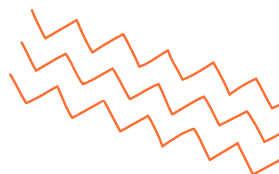
- Tāpirihia ki konei ētahi atu whakaaro ka puta i ō hoa ako.

.....

.....

.....

.....

Hei mahi 2 - Ngā rawa me ngā ratonga

Tautohua mēnā he ratonga, he rawa rānei ngā mea e rārangi iho mai ana.

	He ratonga	He rawa
He moni taurewa ki tētahi toa hākinakina		
Te whakapaipai i ō niho		
Te whakaako ākonga		
Te rorohiko		
Ngā kotakota rīwai		
He tīkiti ki tētahi whare pikitia		
Ngā purutaringa		
Te whakatika taea		
Ngā hū		
He tīkiti pahi		

1) Whakarārangihia ngā rawa e toru i hoko rā koe i ēnei wiki tata nei.

2) He aha tēnei mea, te ratonga?

3) Whakarārangihia ngā ratonga e toru i hoko rā koe i ēnei wiki tata nei.

4) Ko te aha te utu o te GST i Aotearoa?

Hei mahi 3 - Te pakihi a te whānau o Arihia

Kua whakatū te whānau o Arihia i tētahi pakihi e hoko atu ana i ngā tī-hāte motuhake ki te māketē o tō rātou rohe. Ko te \$20 te utu o te waihanga i ia tī-hāte, ā, kei te hiahia rātou ki te hoko atu i ngā tī-hāte mō te \$40 (incl. GST).

Whakautua ngā pātai e whai ake nei:

1) Ko te aha te utu o te GST i tēnā tī-hāte, i tēnā tī-hāte?

2) Ko te aha te utu o tēnā tī-hāte, o tēnā tī-hāte, i mua i te āpitinga o te GST?

3) Ina hokona ngā tī-hāte 10, ko te aha te tapeke o te GST me utu ki IRD?

4) Mēnā e hiahia ana rātou kia nui ake i te \$500 te moni whiwhi (GST kore), e hia katoa ngā tī-hāte me hoko atu? Nā te aha koe i mōhio ai?

Wāhanga 2

Ka pēhea te whakahaeretia o te GST?

Te GST kore, te GST āpiti rānei?

Kua āpitihia kētia te GST ki ngā tohu utu o te nuinga o ngā mea ka hokona e koe, nō reira, ka hoko ana koe i ngā rawa me ngā ratonga, kāore pea e aro i a koe te utu tāke. Engari, i te nuinga o te wā ka whakatairangahia ngā rawa me ngā ratonga hei “GST āpiti”, hei “GST kore” rānei.

Ko te tikanga o te GST āpiti (i te nuinga o te wā ka whakarāpopotohia ki te “incl. GST”, ki te “+GST” rānei), ko te āpitihia kētia o te GST ki te utu.

Ko te tikanga o te GST kore (i te nuinga o te wā ka whakarāpopotohia ki te “excl. GST”, ki te “GST exc” rānei), ko te korenga o te GST i āpitihia kētia. Ina pēnei, ko te nui hei utu māu, ko te 15% i tua atu o te utu e whakatairangatia ana. I te nuinga o te wā, ka kitea te GST kore i te whakatau utu, i te nama rānei a tētahi kaiwhakarato.

Hei mahi 1 - He mahi kāinga

1. Tonoa ngā tohu utu, ngā rihīti 10 rānei a te whānau nō ngā hokohoko o mua tata ake nei, o ngā hui mātanga rānei kua ea i a rātou.
2. He mahi takitahi, he mahi tahi me tētahi o te whānau rānei ki te:
 - wāwāhi i ngā tohu utu, i ngā rihīti, i ngā nama rānei ki ngā rōpū e rua, arā, ki te GST āpiti me te GST kore.
 - tātai i te tapeke o te GST i utua.

Ngā hononga ki Te Whare Tapa Whā

- 1. I te tūtohi i raro nei, tuhia rānei, kōrerohia rānei ētahi wāhi e rua, e toru rānei ka whai wāhi pea te GST.
- 2. Me tuhi ki te pou o Te Whare Tapa Whā te whakaawenga o tēnei momo GST i a koe, i tō whānau, i ngā whānau e mōhio ana rānei koe. Ehara i te mea me oti i a koe ngā taha katoa o Te Whare Tapa Whā.

Kua tuhia tētahi tauira māu:

Ki hea uru ai te GST	Te taha whānau	Te taha tinana	Te taha wairua	Te taha hinengaro
<i>Ki te manaaki niho mō te wharekura.</i>	<i>Ki te whakaiti i te utu mahi niho mō ngā whānau.</i>			

Hei mahi 2 - Te tango GST

Whakautua ngā pātai e whai ake nei.

- 1)** Ki ōu whakaaro, me tango te GST i ngā momo rawa pēnei i te kai?
E whakaae ana rānei, e whakahē ana rānei koe i tēnei whakaaro? He aha
i pēnei ai ō whakaaro?

.....

.....

.....

.....

- 2)** Ki ōu whakaaro, me whai GST ngā kaupapa kohi pūtea a te kura?
E whakaae ana rānei, e whakahē ana rānei koe i tēnei whakaaro? He aha
i pēnei ai ō whakaaro?

.....

.....

.....

.....

He aha ngā mea kāore he GST?

Kāore he GST o ētahi mea ka hokona e koe. Anei ētahi tauira:

- Ko te rēti i te whare e noho ana koe (he GST tō tētahi whare rēti hararei).
- Ko ngā utunga rererangi mō ngā haerenga ki tāwāhi.
- Ngā tāpaetanga mōkete.
- Ko ētahi rawa pēnei i ngā taonga ka hokona mai i ngā tāngata kāore anō kia rēhita mō te GST.

Mō ētahi rawa me ētahi ratonga, kāore e whakaaetia te utu GST. Mehemea he pakihi GST kore tāu, kāore e whakaaengia tō āpiti i te GST ki ō rawa me ō ratonga. Kāore hoki he GST o ēnei mea kei raro nei:

- Te rīhi whare hei kāinga tūmataiti.
- Te huamoni.
- Te hokonga atu o ētahi taonga, o ētahi ratonga kua takohatia e tētahi rōpū monihua-kore.
- Ko ētahi ratonga ahumoni pēnei i te mōkete, i ngā hea rānei.

Hei mahi 3 - Ka pēhea te whakahaeretia o te GST?

I te nuinga o te wā ka hoko rawa, ka hoko ratonga rānei koe, ka utu tāke koe. He maha ngā huarahi e whiriwhiri ai koe i te nui o te GST, heoi, mō tēnei ngohe, ka whakamahi koe i tēnei **tātaitai GST**.

Te tūtohi 1a

Whakamahia te tātaitai GST kia āta titiro mehemea e tika ana te tūtohi nei.

Ngā rawa me ngā ratonga	Te utu GST kore (\$)	Te GST (15%)	Te utu ki te kaihoko (\$)
Te waea pūkoro	\$779.00	\$116.85	\$895.85
Te hamupaka	\$15.10	\$2.25	\$17.35
Ngā hū omaoma	\$140.07	\$20.86	\$160.93

Te tūtohi 1b

Whakamahia te tātaitai GST kia whakaoti i te tūtohi nei.

Ngā rawa me ngā ratonga	Te utu GST kore (\$)	Te GST (15%)	Te utu ki te kaihoko (\$)
Te kutinga makawe	\$42.00		
Te tikiake waiata			\$16.09
Te inihua waea (ā-tau)		\$17.25	
Ngā ataata tuihono (tētahi marama kotahi)	\$35.29		

Hei mahi 4 - Ngā mahi kuti karaehe a Haami rāua ko Reweti

Kei a Haami rāua ko Reweti ā rāua ake pakihi kuti karaehe.

- Ko te utu ki a Haami, ko te \$1 (+GST) i te mita pūrua.
- Ko te utu ki a Reweti, ko te \$1.50 i te mita pūrua, ā, ka āpiti i te \$10 hei utu i tana waka.

Ko te “A” = te horahanga hei mita pūrua.

- 1)** Tuhia ā-kuputia te ture hei tātai i te tapeke (GST āpiti) o te utu ki tēnā pakihi, ki tēnā pakihi i ngā mahi kuti karaehe i tētahi whenua.

- 2)** Tuhia te whārite hei tātai i te tapeke o te utu ki tēnā pakihi, ki tēnā pakihi.

- 3)** E whakaaturia ana ki te tēpu i raro nei te horahanga o te whenua i kutia e Haami rāua ko Reweti i tētahi wiki kotahi. Mā te whakamahi i te whārite e hāngai ana ki tēnā, ki tēnā, tātaitia te nui o te utu ki tēnā, ki tēnā, i ia rā. Kua oti te tuatahi.

Haami	Mane	Tūrei	Wenerei	Tāite	Paraire
Te horahanga	50sqm	25sqm	15sqm	40sqm	60sqm
Te utu i te rā	\$57.50				
Reweti	Mane	Tūrei	Wenerei	Tāite	Paraire
Te horahanga	50sqm	30sqm	25sqm	30sqm	30sqm
Te utu i te rā	\$85				

4) Nā wai te moni whiwhi nui katoa i tēnei wiki?

.....

.....

5) He aha ētahi huarahi hei whai mā Haami e pērā rawa ai i tā Reweti te nui o tana moni whiwhi i te wiki?

.....

.....

.....

6) Ki ōu whakaaro, he aha a Reweti i kore ai e āpiti i te GST?

.....

.....

.....

7) Mēnā ko te 20 mita pūrua te nui o tō whenua, ka kōwhiri koe i a wai hei kaikuti karaehe? He aha ai?

.....

.....

.....

8) Hei mahi takirua, hei mahi ā-rōpū rānei, waihangatia āu ake anga utu kia hāngai ki ētahi pakihi e rua. Tuhia ngā pātai e rima e hāngai ana ki ēnei anga hei whakautu mā tētahi atu rōpū.

.....

.....

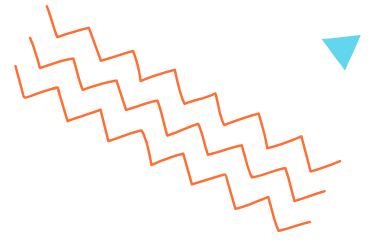
.....

.....

.....

.....

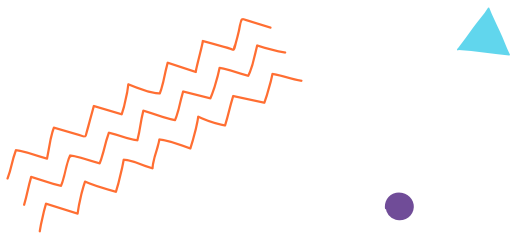
.....

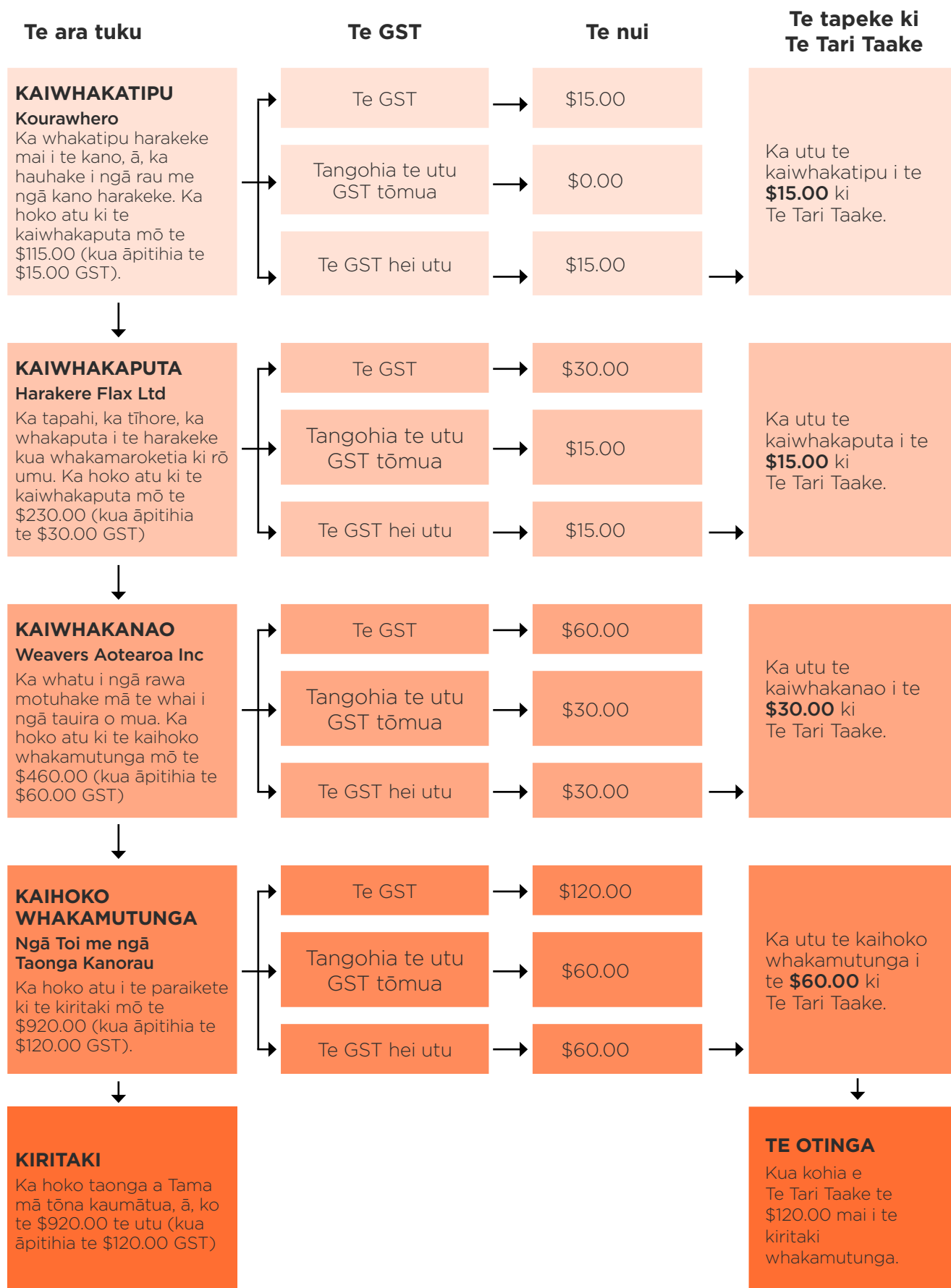
Wāhanga 3

Ka pēhea te utu me te kōhi i te GST?

Ka matapaki ā-rōpū koutou ko ō hoa i te hoahoa ripo (flow chart) e whai ake nei. Whakamahia te tātaiai GST kia āta tiro tiro i ngā tapeke.

Te hoahoa ripo GST: Mai i te kaiwhakatipu ki te kiritaki

Hei mahi 1 - Te kaiwhakatipu ki te kiritaki

He mahi ā-rōpū tēnei. Whakautua ngā pātai e whai ake nei.

1) Nā wai te utu GST whakamutunga i kōhi?

2) He aha te tapeke more ka tukuna e te kaihoko whakamutunga ki Te Tari Taake?

3) Ko te aha te tapeke o te GST hei utu whakamutunga ki Te Tari Taake?

4) Ka ahu mai te rerekētanga i waenga i te rahi o te utu a te kaihoko whakamutunga me te kiritaki i hea?

5) He aha te rerekētanga i waenga i te tapeke more me te tapeke katoa?

Hei mahi 2 - Te kaiwhakatipu ki te kiritaki

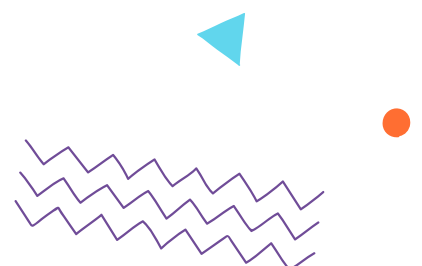
Ki te hoahoa ripo kei raro nei, whakaatuhia tētahi anō tauira o te ‘kaiwhakatipu ki te kiritaki’. Kōwhiria tētahi tauira e taunga ana ki a koe, ki tō whānau rānei.

Me tīmata ki te rawa i hoko rā koe i te kaihoko whakamutunga. Tērā pea he kai tēnei i hoko rā koe mō tētahi hākari, he kākahu rānei i hokona mō tētahi pāti, he whāriki rānei i hoko rā koe hei whakapaipai i tō kāinga.

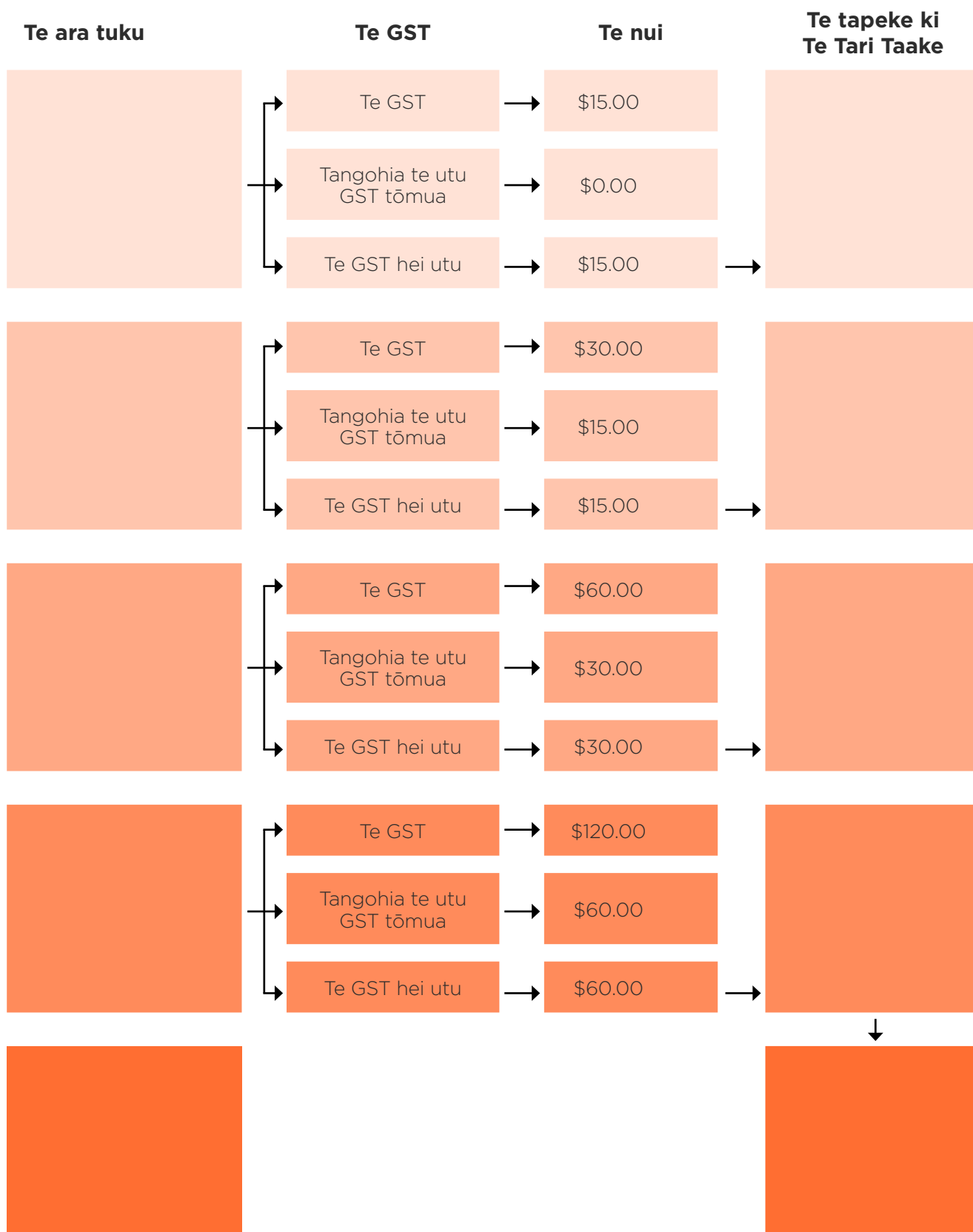
Whakamahia te **tātaitai GST** kia tātai i te tapeke o te GST.

Anei ētahi pātai hei whakaaro ake māu i a koe e whakaoti ana i te hoahoa:

- Nā wai i whakatipu tēnei rawa (te ingoa o te kaiwhakatipu me te utu hoko)?
- Nā wai tēnei rawa i mahi kia rite mō te whakanao?
- Ko wai te kaiwhakaputa, ā, he aha tā rātou i hanga ai kia puta he hua kē?
- Ko wai te kaihoko whakamutunga?
- Ko wai te kiritaki whakamutunga me te utu hoko (GST āpiti)?

Te hoahoa ripo GST: Mai i te kaiwhakatipu ki te kiritaki

Hei mahi 3 - Te utu a ngā pakihi i te GST

Anei ngā huarahi hei utu i te GST:

- Te utu mā te waea
- Te utu i te pēke
- Te utu mai i tāwāhi
- Te utu mā te ipurangi
- Te utu harangote, te utu whakarite rānei

E hāngai ana ēnei huarahi ki ngā whakamārama kei te tūtohi i raro nei. Mō tēnā, mō tēnā whakamārama, kōwhiria te huarahi e hāngai ana, ka tuhia ai ki te pou i te taha mauī o te tūtohi.

Te utu i te GST hei kaiwhakahaere pakihi - he māmā noa iho!	
	Me utu mā te EFTPOS, mā te moni, mā te ATM rānei i tētahi o ngā toa o Westpac.
	Me utu mā te pēke tuihono ki te Visa, ki te Mastercard, ki te kāri taurewa rānei. Me utu ki myIR, ā, ka whakarite utu aunoa mai i tō pūtea pēke.
	Mehemea kāore e taea te utu te katoa i te wā kotahi, mā ngā utu harangote e wātea ai ētahi utu iti iho mō tētahi wā roa tonu. Me whakapā atu ki Te Tari Taake mō ēnei whakaritenga.
	Me utu ki myIR, ā, ka whakarite i ngā utu aunoa mai i tētahi pūtea pēke kua tautapahia. He kōwhiringa anō te kāri taurewa, te kāri moni tango Visa, Mastercard rānei, te whakawhiti moni tāwāhi hōki.
	Me whakarite te kāri moni tango, te kāri moni taurewa rānei mā te whakamahi i te hononga waea mahi-whaiaro ki Te Tari Taake.

IR324 | April 2016

23

Hei mahi 5 - He mahi kāinga

He rangahau whakapūaho - He aha ngā rawa, ngā ratonga rānei, e āhei ana koe ki te tono kia whakahokia atu te GST ki a koe?

Kia tautauāmoa, kia mahi tahi me tētahi o te whānau rānei, ki te arotake i ngā kaupapa e whai ake nei e mōhio ai koe ki ngā rawa, ki ngā ratonga rānei, e āhei ana koe ki te tono kia whakahokia atu te GST ki a koe. Anei ētahi kōrero hei āwhina i a koe: **Te tono i te GST.**

Case studies What you can claim GST on

Joanne runs a home-based business selling bags she makes herself and Mike's just started his building business.

Joanne is GST registered, so collects GST on the sales of her bags, and claims it back on purchases like:

- materials and supplies for making her bags
- her new sewing machine.

She can also claim:

- taxi fares to business meetings
- a laptop she bought to manage her business finances
- the accounting software she uses
- food and drink bought when entertaining clients.

- **Kei te whakarite ahau i tētahi pakihi hou**
- **Te tīmata i tētahi pakihi**

Pānuihia ngā kōrero o ngā hononga kei runga ake nei e mōhio ai koe ki ngā mea e āhei ana koe ki te tono i te GST, ina tīmata koe i tētahi pakihi hou. Ā muri i tēnei, me whiriwhiri koe i tētahi o ngā rangahau whakapūaho kei te whārangi e whai ake nei.

Te rangahau whakapūaho 1: Atamai - He ringatoi, he kaihoahoa hoki

I tīmata a Atamai i tētahi pakihi māketē i a ia i te kura tuarua hei wāhanga mō te kaupapa mātai pakihi. He toki ia ki ngā mahi toi, ā, i hoahoa, i waihanga hoki ia i tētahi *siapo* (he momo aute nō te ao hou), me ētahi mātātuhi tapa. Nō tana wehenga atu i te kura i whakaaro ai ia kia tīmata i tāna ake pakihi.

Te rangahau whakapūaho 2: Ahiterua - He kaihanga paetukutuku

Nō te tau 11 i te kura kua hanga, kua whakahaere paetukutuku a Ahiterua mā ngā pakihi iti. Kei te whakaoti ia i tana tohu Pūhanga Rorohiko ināianei. Kua whakaaro ia ki te whakarite i tana pakihi e whānui ake ai tana tuku i āna ratonga.

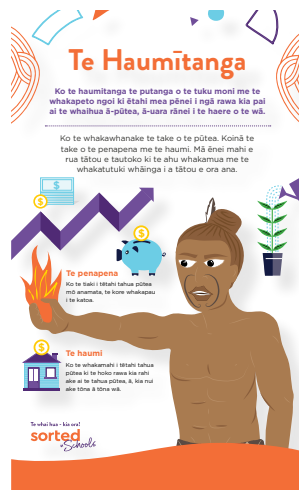
- 1)** Tuhia tētahi rārangi o ngā hiahia o Atamai, o Ahiterua rānei e whakarite ai ia i tana pakihi, ka tautuhi ai i ngā hiahia e taea nei e ia te tono kia whakahokia te GST.

- 2)** Kimihia te utu o tēnā hiahia, o tēnā hiahia, ka tātai ai i te nui o te GST hei tono māna?

Ētahi tīwhiri hei āwhina i ngā pakihi

- Mehemea e āhei ana koe ki te rēhita mō te GST, e āhei ana tō whiriwhiri i te auau o tō utu i tō GST. Ka āhei tō utu i ia rua marama, i ia ono marama rānei.
- Me tika tō aroturuki i ō moni whiwhi me ō whakapaunga.
- Arā ngā momo whakahaere rerekē e taea ana te whakamahi i tō pakihi, ā, me whiriwhiri koe i te momo whakahaere e hāngai katoa ana ki tō pakihi.
- He nui ngā ara o Te Tari Taake hei whakamaumahara i a koe ki te utu i tō GST; hei tauira, ka tukuna ngā pānui tāhiko ki a koe.
- Me āta tiaki te pakihi i te GST hei utu ki Te Tari Taake ki tētahi pūtea penapena motuhake kia kore ai e whakapaua. He tikanga ārai tēnei i a koe me tō pakihi.

Tūhuratia ēnei rauemi kia mārama ake ai koe ki ngā kōrero mō ngā paearu o SMART hei āwhina i tō mahere penapena, me te pārongo whakairoiro e kōrero ana mō te penapena me te haumi.

Mātakina tēnei ataata a Te Tari Taake e pā ana ki te GST.

Hei mahi 6 - Te whakahaere pakihi

1) Whakarārangihia ētahi ara e rima e utu ai koe i ō rawa me ō ratonga.

.....

.....

.....

.....

2) Me pēhea te nui o te pūtea me riro i te pakihi e mātua rēhita ai mō te GST?

.....

.....

.....

.....

3) Mehemea he kaiwhakahaere pakihi koe, me pēhea rawa te auau o tō utu GST?

.....

.....

.....

.....

4) He aha ētahi kaupapa matua e toru me mōhio rawa te kaiwhakahaere pakihi?

.....

.....

.....

.....

He ngohe aromatawai tāke

I tēnei o ngā aromatawai, ka wātea koe ki te whakaatu i tō mārama ki ngā whakahaere GST i Aotearoa.

He mahi ā-rōpū tēnei. Whiriwhiria tētahi o ngā ngohe e whakaatu pai ana i tō āhei ki te:

- Whakaahua i te rerekētanga i waenga i te rawa me te ratonga.
- Whakamārama i te GST.
- Whakamārama i ngā ara e utua ai, e kohia ai te GST.
- Whakaahua i te rerekētanga o te utu GST āpiti me te utu GST kore o ngā rawa me ngā ratonga i Aotearoa.

	He kōrero TED mā te rangatahi Whāia tēnei whakaritenga hei whakamōhio, hei whakaako i ō hoa. E āhei ana te whakamahi hei rauemi mā tō hapori.
	He rauemi ataata matihiko Waihangaia tētahi rauemi ataata matihiko ka taea te tuku ki tō kura, ki tō whānau anō hoki. Hei tauira: • He whakaaturanga. • He pakipūmeka. • He ataata.
	He rauemi tuhituhi Tuhia tētahi rauemi hei tuku ki tō hapori whānui.
	He pārongo whakairoiro Whakaritea tētahi pārongo whakairoiro hei rauemi mā ngā ākonga o tō kura.

He tikanga tāke - He aromatawai i te ako

Mā tēnei aromatawai e wātea ai koe ki te whakaatu i tō māramatanga ki te whakahaerenga o te GST i Aotearoa. Māu e tautohu te taumata e noho nei koe i tēnei tūtohi.

Whakaotihia tēnei mahi mā te whakamiramira i ngā whāinga kua tutuki i a koe me te āpiti ki ō mahi, te tiki ake rānei i tētahi kape. Tērā pea ka puta ngā taunakitanga i ētahi akoranga i te kaupapa, hei wāhanga rānei mō tō ngohe aromatawai.

Ngā Tikanga Aromatawai Tāke

Te whāinga	Te ako i ngā tikanga TĀKE	Te mārama ki ngā tikanga TĀKE	Te matatau ki ngā tikanga TĀKE	Te mātanga ki ngā tikanga TĀKE
Te whakamārama i te rerenga kētanga i waenga i ngā rawa me ngā ratonga.	Ka taea e au te whakaraupapa ngā rawa, ngā ratonga rānei.	Ka taea e au te whakaahua ngā rawa. Ka taea e au te whakaahua ngā ratonga.	Kua matatau au ki ngā tikanga TĀKE. +	Kua mātanga au ki ngā tikanga TĀKE. +
Te whakamārama i te GST.	Ka taea e au te tautohu te tikanga o te GST. Ka taea e au te kī atu te ōrautanga o te GST.	Ka taea e au te whakaahua te GST.	Kua matatau au ki ngā tikanga TĀKE. + Ka taea e au te whakamārama: - te āhua o te whakahaeretia o te GST mēnā he kiritaki koe. - te āhua o te whakahaeretia o te GST mā te pakihi me te whakamārama i ētahi o ōna āhuatanga. - ngā rawa me ngā ratonga kāore e wātea ana i te GST, me ngā take i pēnei ai.	Kua mātanga au ki ngā tikanga TĀKE. + Ka parahau au i taku whakaae, i taku whakahē rānei, ki te GST hei tāke matatika i Aotearoa nei. Ka taea e au te whakarāpopoto ngā whakaaro matua e pā ana ki te whakarite pakihi me te whakaaro ki ngā āhuatanga o te GST hei tohutohu i ētahi atu.

Te whāinga	Te ako i ngā tikanga TĀKE	Te mārama ki ngā tikanga TĀKE	Te matatau ki ngā tikanga TĀKE	Te mātanga ki ngā tikanga TĀKE
Te whakamārama i ngā ara e utua ai, e kohia ai hoki te GST.	Ka taea e au te whakaahua taku utu i te GST i aku hokonga o ia rā. Ka taea e au te whakaraupapa ngā ara e utua ai ngā pakihi i te GST.	Ka taea e au te whakaahua taku utu i te GST i aku hokonga o ia rā. Ka taea e au te whakaraupapa ngā ara e toru e utua ai ngā pakihi i te GST. + Ka taea e au te whakaraupapa ngā mea kāore e herea ana ki te GST me te whakamārama i te take i pēnei ai. Ka taea e au te whakamārama ngā putunga pāpātanga-kore me te whakamārama i te take i pēnei ai.	Kua matatau au ki ngā tikanga TĀKE. + Ka taea e au te whakamārama te tukanga o te kōhi me te utu i te tāke i ngā wāhanga katoa o te hoahoa ripo ‘Mai i te kaiwhakatipu ki te kiritaki’, mō te Kōurawhero Nurseries (te kaiwhakatipu) ki a Tama (te kaihoako whakamutunga). Ka taea e au te whakautu ngā pātai e pā ana ki tēnei tauira. Ka taea e au te tātari ngā wāhanga o te tukanga.	Kua mātanga au ki ngā tikanga TĀKE. + Ka taea e au te hanga, te whakamārama hoki tāku ake hoahoa ripo ‘Mai i te kaiwhakatipu ki te kiritaki’, me te whakautu i ngā pātai e pā ana ki taku hoahoa. Ka taea e au te tuku ōku mōhiotanga ki ētahi atu e mōhio ai rātou ki taku hoahoa (hei tauira, tō whakatipuranga, tō whānau, tō aiga, tō kāinga rānei).
Te whakaahua i te rerenga kētanga o te GST-āpiti, o te GST-kore hoki o ngā rawa me ngā ratonga i Aotearoa.	Ka mōhio au ki te tikanga o te ‘incl.’ me te ‘excl.’ Ka taea e au te whakaahua te tikanga o te GST-āpiti, te tikanga o te GST-kore rānei.	Ka taea e au te whakaahua te GST-āpiti me te GST-kore. Ka taea e au te tuku ētahi tauira tūturu o te GST-āpiti me te GST-kore.	Kua matatau au ki ngā tikanga TĀKE. + Ka taea e au te whakamahi tētahi tātaitai GST ki te tātai i ngā utu GST-āpiti me ngā utu GST-kore.	Kua mātanga au ki ngā tikanga TĀKE. + Ka taea e au te parahau te take ko te kiritaki tērā ka utu i te katoa o te GST i te wā ka hoko rawa ia. Ka taea e au te parahau ngā hua o te GST-āpiti me te GST kore ki tētahi kaiwhakahaere pakihi.

He kuputaka	
Te kupu Māori	Te kupu Pākehā
āpiti	inclusive
tāpaetanga mōkete	mortgage repayments
"GST āpiti"	GST included, including GST, plus GST (GST inc, incl GST, +GST)
"GST kore"	GST excluded, excluding GST, (excl GST, GST exc)
hoahoa ripo	flowchart
kaiwhakatipu	grower
kaiwhakaputa	producer
kaiwhakanao	manufacturer
kaihoko whakamutunga	retailer
rangahau whakapūaho	case study
harangote	instalment
rangapū mahi tahi	partnership
Pūhanga Rorohiko	Computer Engineer
aroturuki	track

Te whai hua - kia ora!

sorted
in Schools

Mō ētahi atu kōrero, haere ki **sortedinschools.org.nz**